

2. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918–1919). – Х.: Харківське обласне видавництво, Харківська обласна друкарня облвидаву, 1957.
3. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом. – К.: ПП Сергійчук М., 2006.
4. Український хліб на експорт: 1932-1933. / Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лозицький. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006.
5. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. доктора істор. наук: 07.00.01. – Львів: 1997.
6. Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: НАН України, 1994.
7. Михайличенко Д.Ю. Політика “воєнного комунізму” і українське селянство, 1919: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 2002.
8. Шліхтер О.Г. Твори: В 4 т. – Х.: Пролетар, 1932. – Т. 4.
9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 1-30 июня. - № 4.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ України). – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. Ленін В.І. Про Україну: у 2 Ч. – К.: Інститут історії партії, 1969. – Ч. 2.
13. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 110.
14. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 117.
15. Шліхтер А.Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. – М.: Наука, 1975.
16. Шліхтер О.Г. Вибрані твори. – К.: в-во АН УРСР, 1959.
17. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 7.

П.М. Тригуб

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ДИРЕКТОРА РАДГОСПУ

Становлення радгоспно-колгоспної системи у сільському господарстві України було явищем суперечливим. З одного боку, воно супроводжувалося насильством над селянством, корінною ломкою його психології і звичного укладу життя, а з іншого – доводило, попри всі притаманні їм недоліки в тих умовах, переваги великих господарств соціалістичного типу, зокрема радгоспів, над дрібними селянськими господарствами. І в жорстких лещатах тоталітарної командно-адміністративної системи з’являлись талановиті організатори сільськогосподарського виробництва, справжні самородки, імена яких на сьогодні, на жаль, забуті ще з трагічних часів 1930-х рр. Таким забутим виявилось ім’я директора радгоспу „Агрономія” Арбузинського району Миколаївської області Миколи Степановича Шейка. Отже, автор статті ставить за мету показати діяльність й трагічну долю М.С. Шейка, яка була показовою для 30-х рр. ХХ ст. Об’єктом дослідження є повсякденне життя в УСРР крізь призму людської долі одного з організаторів сільськогосподарського виробництва на Миколаївщині в період становлення командно-адміністративної системи, предметом – механізм становлення тоталітарного режиму та методи формування радянської масової ідеології в 30-х рр. ХХ ст.

Ішов важкий 1920 р. Після розгрому денікінців, польських інтервентів і врангелівців на більшій

частині України встановилася радянська влада. Зазнали поразки й війська УНР. Закінчилася громадянська війна, невдалою була спроба створення незалежної Української національної держави. Політика „воєнного комунізму”, уведена радами в 1918–1920 рр., викликала опір селянства й більшовицьке керівництво країни на чолі з В.І. Леніним змушене було відмовитися від неї, здійснивши перехід до нової економічної політики.

Прагнучи залучити на свою сторону найбідніше й середнє селянство, Всеукраїнський революційний комітет 5 лютого 1920 р. приймає закон про землю, відповідно до якого ліквідувалося поміщицьке, монастирське, церковне, удільне землеволодіння. Більша частина конфіскованих у приватних власників земель переходила до безземельних і малоземельних селян з наділенням їх за єдиною трудовою нормою, яка встановлювалася місцевими органами влади залежно від кількості ріллі й інших угідь у волості, повіті. На місці деяких поміщицьких маєтків передбачалося утворення дослідно-показових господарств, які повинні були бути прикладом для величезної маси одноосібників. Такими показовими господарствами ставали радгоспи. Більша частина їх входила до складу Уккредгосптресту, інші – у систему різних наркоматів, відомств і організацій.

У Трикратській волості Вознесенського повіту Одеської губернії перебувало чимало великих приватновласницьких господарств. Так, біля села Новоселівка розкинулися землі сімейства Окснерів: Едуарда – площею в 2123 дес. і Лідії – 500 дес. [11, 60]. Садиба Е. Окснера мала 10 дес., при ній прекрасний фруктовий сад площею в 7 дес. 1872 кв. сажні. У саду росли 95 груш, 60 яблунь, 10 абрикос, 5 вишень; у тинистому парку – 70 туй, 31 сосна, 15 тополь, 35 берестків, 25 ясенів. Огорожа саду – з туй. У полі – 1866 десятин ріллі, 40 десятин кошівці, 200 дес. вигону [11, 46; 14, 56]. На поміщика трудилися 36 місцевих селян і 28 сторонніх, усього 64 чол. [11, 135-136].

Відповідно до Закону Всеукраїнському про землю угіддя Е. Окснера та інших поміщиків підлягали перерозподілу під посів 1920 р. Для конкретного рішення питання про конфіскацію поміщицьких маєтків 11 березня 1920 р. у Вознесенську був скликаний з’їзд представників волостей повіту, який доручив Арбузинському волземвідділу узяти на облік маєток Окснера. Земля була розподілена між селянами навколишніх сіл.

У той же час більшовицьке керівництво віддавало перевагу розвитку великих господарств типу радгоспів. Вирішили організувати радгосп і при маєтку Окснера. Під датою 17 листопада 1922 р. в документах знаходимо згадування про радянське господарство „Червоний залізничник” Вознесенського транспортно-споживчого товариства при селі Новоселівка Вознесенського повіту Одеської губернії. Радгоспу виділили 593 дес. 1616 кв. сажнів землі. Зайняли всі будівлі колишнього власника. Завідував радгоспом І.Т. Филоненко [13, 51]. Радгосп обзавівся деяким інвентарем, живим тяглом. В 1924 р. він мав 16 робочих коней [1, 11-12].

Діяльність радгоспу виявилася малоефективною. Захоплення радгоспами з боку відомств почало остигати, вони їх повертали Уккредгосптресту або губернським чи окружним земвідділам. На території радгоспу Первомайський окрземвідділ (з 1923 р.

радгосп входив до складу Мар'янівської сільської Ради (Костянтинівського району Первомайської округи) організував агробазу, метою якої було розмноження селекційного й чистосортного матеріалу, що надходить від дослідних і селекційних установ, установлення культурного зв'язку з навколишнім землеробським населенням шляхом організації показових полів, постановки дослідів, пропагування окремих поліпшених прийомів господарювання й т.п. Агробаза дістала назву „Агрономія”. За даними Всесоюзного перепису у ній у 1926 р. налічувалося 8 дворів, у них жили 5 чоловіків, 9 жінок (13 українців, 1 росіянин) [20, 23]. Агробазі 20 липня 1926 р. виділили 594 дес. землі [12, 27-28].

У 1929 р. „Агрономія” – радгосп насінницького напрямку. До складу радгоспу входили хутори Агрономія й Воронівка [3, 4,5,11,64]. В 1930 р. „Агрономія” перейшла в підпорядкування „Укрнасістресту”, а з 1933 р. – Одеського сортонасінного тресту Наркомзему УСРР [15, 1].

В 1930 р. радгосп очолив Микола Степанович Шейко (одержував заробітну плату 120 крб. на місяць). Загальна площа землі – 1464 га, у т.ч. рілля – 1186 га, город – 26 га, ягідник – 10 га, чагарник – 6,5 га, парк – 2 га, садиба – 13 га, інші – 8,5 га. У цей час в „Агрономії” трудилися 28 постійних робітників, 50 членів їхніх родин, 197 сезонних [3, 112]. Радгосп мав робочу худобу, інвентар, трактори типу „Фордзон”. Тут проходили практику студенти сільськогосподарських вузів України. В 1931 р. при проведенні землевпорядних робіт радгоспу прирізали 416 га землі, на якій розташований хутір Зелений Берег [2, 50].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Україні, як і у всьому СРСР, проводилася насильницька колективізація, що зламала звичний уклад життя багатомільйонного селянства. Радгоспам у цьому процесі приділялася роль показових господарств, необхідно було продемонструвати успіхи великого соціалістичного сільськогосподарського підприємства. Тому місцеві органи влади приділяли серйозну увагу таким господарствам, як „Агрономія”, досягнення радгоспу пропагувалися в пресі, пов'язуючи їх цілком справедливо з ім'ям М.С. Шейка.

Районна газета писала: „Дирекція, партосередок і робітком радгоспу „Агрономія” із завданнями, поставленими комуністичною партією й радянською владою, на основі соцзмагання й ударництва, широко борючись із проявами опортунізму, мобілізуючи робочу масу на виконання промфінплану, в основному впоралися. Весняну кампанію 1931 р. виконали успішно...”

За успішне закінчення збиральної, осінньої посівної й зяблевої кампаній одержали подяку від дирекції Укрнасістресту. Хлібозаготівлі виконані на 75%, продовжують і далі виконувати до повного завершення плану” [21, 11]. Однак за недостатню роботу з приводу виконання і перевиконання плану хлібозаготівель М.С. Шейко одержав догану 25 січня 1932 р. від президії Арбузинського райвиконкому з формулюванням: „За правоопортуністичну практику, яка межує з буржуазними тенденціями у справі хлібозаготівель” [7, 2]. Не бажав Микола Степанович займатися „викачуванням” хліба з селян.

У 1932 р. радгосп „Агрономія” значно виріс і зміцнів, працював беззбитково, чистий прибуток за

1932 р. переважив за 60 тис. крб. Весною в полі працювали 26 постійних, 120 сезонних і 460 тимчасових робітників, по догляду за посівами – відповідно 28, 118 і 634; під час збиральної кампанії – 29, 119 і 343 чол. [2, 76,84]. Ці дані засвідчують, з одного боку, про використання в основному ручної праці у господарстві, з іншого – той факт, що селяни навколишніх сіл охоче йшли працювати сезонними робітниками до „Агрономії”, яка на той час стала одним з передових господарств у Одеській області.

1932–1933 рр. принесли величезне лихо для українського народу. Суцільна колективізація, політика викачування хліба в селян привели до масового голоду в багатьох районах України. А як було в „Агрономії”? За спогадами старожила села Олександра Антоновича Оленовського, у радгоспі не було голоду. Добре організували триразове харчування. Кожному робітникові видавали щодня по 1,2 кг хліба місцевої випічки, 0,5 л молока, за харчування відраховували із заробітної плати 18 руб. щомісяця. Директор М.С. Шейко в те лихоліття багатьох урятував від голодної смерті. З околиць колгоспів приходили до нього виснажені селяни, їхні діти, їм давали по 0,5 кг хліба, тричі годували, а дорослі відпрацьовували на полях радгоспу в якості сезонних або тимчасових робітників.

У тому важкому тридцять третьому справі в „Агрономії” йшли не так вже й погано. Господарство обробляло понад 2000 га орної землі, мало 75 коней, 44 корови, 500 овець, пасіку з 40 вуликів, 14 тракторів, плуги, молотарки, сівалки, котки й т.п. Цілком стерпними були й побутові умови робітників: їдальня три рази на день відпускала гарячу їжу, часто бували м'ясні блюда, гуртожиток знаходився у задовільному стані, функціонувала лазня. Закінчувалося будівництво лікарні, клубу, нового приміщення контори радгоспу, розширювалися майстерні. Господарство неодноразово одержувало премії за гарні показники в галузі агротехніки, нагороджувалося перехідним Червоним прапором, Всеукраїнською грамотою уряду УСРР [4, 143-144].

Діяльність керівництва „Агрономії”, як і всіх інших підприємств і установ, перебувала під невиспущим наглядом партійних, радянських, репресивно-каральних органів. Наприклад, у грудні 1933 р. адміністрація радгоспу вирішила продати 6 тис. пудів насінної картоплі, яка почала псуватися, міжрайконтрі „Насінняводсоюзу”. Уповноважений ДПУ по Арбузинському району Ільїн негайно звернувся в районну КК-РСІ із пропозицією створити авторитетну комісію для перевірки якості картоплі й акт направити в ДПУ. Строк виконання – 24 години [8, 45].

Незважаючи на складності, „Агрономія” у цілому успішно закінчила 1933 р. і виконала план хлібозаготівель. Треба віддати належне незвичайним здібностям і вмінню М.С. Шейко, якого вже тоді вважали одним із кращих директорів у Союзі. Він мав величезний авторитет у робітників радгоспу, у селян навколишніх сіл, у районі й області. Сам Микола Степанович був вихідцем з робочої революційної родини. У період громадянської війни його покалічила охоранка Денікіна: поламано 6 ребер і ушкоджена легеня. Незважаючи на свою інвалідність, М.С. Шейко з ранку до вечора перебував на виробництві, вникав у кожний дріб'язок. У роботі любив чіткість, знав людей не тільки на ім'я й по

батькові, але і їхнє минуле, по-справжньому піклувався про людей.

Микола Семенович працював в складних умовах. „Класового ворога” шукали й в „Агрономії”. Районна газета „Соціалістична перемога” повідомляла, що „кулак” Федір Солонуха проліз у радгосп і влаштувався виконробом по будівництву. Користуючись „класовою сліпотою” робіткому, радгоспних керівників, Солонуха „шкодив” господарству. Він побудував льох так, що той через кілька днів завалився, потім спорудив льодовик, якого спіткала та ж доля. Радгосп витрачав гроші, робочу силу, але безрезультатно. Будматеріал не охоронявся, половину його розтягли на паливо. Газета пропонувала дирекції негайно вигнати Солонуху з радгоспу й притягти до кримінальної відповідальності [22, 4].

У цілому „Агрономія”, всупереч кризовим тенденціям у сільському господарстві, у першій половині 30-х рр. перебувала на підйомі. Так, відповідно до фінансово-виробничого плану на 1934 р. у радгоспі було 2807 га землі, у т.ч. 2589,5 га ріллі, 75 га цілини, 86 га вигону, 47 га садіб, 18,8 га ставків і 39,5 га незручних земель. Технічне оснащення – 14 тракторів, 2 комбайни, 7 жниварок, 10 сівалок і 3 молотарки. Радгосп повинен був побудувати омшаник, кукурудзний кіш, чотириквартирний будинок, ремонтний сарай, зерносховище. В „Агрономії” на 1 січня 1934 р. налічувалося 84 робітники, 12 службовців, 20 учнів, але було потрібно ще 235 сезонних робітників [16, 1-53].

Успішно впроваджувалося соцзмагання за виконання й перевиконання норм виробітку. Виділялися трактористи А. Білокаменський, А. Ревука, Кравченко, Ярошенко, Є. Соболь, Горбов, С. Март, Горбагено та ін. [22, 30].

Арбузинщина повільно опраравлялася від пережитих потрясінь. Пленум РПК 25 вересня 1934 р. констатував, що „у підсумку роботи 1934-го сільськогосподарського року парторганізація ліквідувала проривне відставання району й створені передумови для могутнього й швидкого розбігу сільського господарства, є можливість стати одним з передових в Одеській області”. І в числі провідних господарств Арбузинщини, яким судилося очолити розбіг, перебував радгосп „Агрономія”, керований талановитим директором Миколою Степановичем Шейком [9, 31].

У другій половині 1930-х рр. економічне становище радгоспу помітно покращилося. Держава надала допомогу технікою, більш привабливими здавалися умови праці в радгоспах, що забезпечувало їхньою робочою силою. У 1935 р. „Агрономія” мала солідну матеріальну базу: 17 тракторів, 3 комбайни, 29 тракторних плугів, 4 кінних лушпильники, 128 борін, 5 культиваторів, 24 сівалки, 10 лобогрійок, 10 снопов’язалок, 3 молотарки, 15 сортувальниць, трієр, 2 локомотиви, 2 полуторки, дизельну електростанцію, 3 зерносховища, 3 підвали, 2 корівники, 2 свинарники, криту кошару, стайню, 2 майстерні, млин, 2 сараї, цистерну, льох для пального, склад міндобри, контору, гуртожиток, 19 житлових будинків, їдальню, лазню, амбулаторію, школу. Радгосп успішно здійснював господарську діяльність, чистий прибуток у 1935 р. становив 61,7 тис. крб. [17, 52]. Радгосп мав лісорозсадник загальною площею 15 га, а корисної – 11,5 га [18, 41-42].

В 1935–1936 рр. в „Агрономії” приділяли велику увагу соцзмагання, стахановському руху. Послідовники Олексія Стаханова з’явилися серед рілників, механізаторів, доярок. За досягнуті трудові успіхи у виконанні весняних польових робіт на Дошку пошани Арбузинського району занесені імена ланкових, механізаторів, які найбільш відзначилися. Під стахановськими гаслами проходила й підготовка до збиральної кампанії 1936 р. До жнив у радгоспі вже значилося 60 чол. послідовників знаменитого забійника. Директор М.С. Шейко писав: „Стахановці, озброєні складними збиральними машинами, разом з робітниками радгоспу – це велика сила, що вирішить завдання збиральної кампанії в строк і без втрат... От із чим приходимо ми до районного зльоту стахановців сільського господарства” [23, 28].

У другій половині 1930-х рр. радгосп стабільно розвивався, незважаючи на деякі недоліки й складності. Успішно завершивши 1936-й господарський р., колектив приступився до виконання завдань чергового 1937-го р.

Наступив трагічний 1937-й. 17–18 квітня на районних партзборах кандидатура директора радгоспу М.С. Шейка була внесена в список членів РПК. Обговорення її проходило досить бурхливо, надійшли відводи. Згадали критичні зауваження директора на адресу районних керівників. Наведемо уривок з протоколу тих зборів.

„Крошин. Шейко є головою ревізійної комісії райспоживспілки, зі своїми обов’язками не справляється, зухвале ставлення до робітників радгоспу, недоцільно вводити до складу членів РПК.

Винокуров. За станом здоров’я є пропозиція зняти кандидатуру тов. Шейка зі списку членів РПК.

Колісниченко. Я вношу пропозицію зняти кандидатуру т. Шейка зі списку членів РПК, як хворого, що не принесе користі в роботі РПК”.

Але були голосу не тільки „проти”. За кандидатуру Шейка висловилися:

„Конух. Кандидатура т. Шейка цілком придатна бути членом РПК. Зухвалості за т. Шейком не помічалося. Є пропозиція залишити в списку.

Пишенин. Тов. Шейко показав зразки роботи в радгоспі „Агрономія” і поставив радгосп на належну висоту, заслуговує бути членом РПК.

Гулько. Тов. Шейко дуже добре ставиться до робітників, чому я сам неодноразово був свідком, заслуговує бути членом РПК.

Калашникова. Я багато разів бувала на зборах робітників у радгоспі „Агрономія” і ніякої зухвалості у т. Шейко не помічала, вношу пропозицію залишити в списку членів РПК.

Гуценко. Т. Шейко прийняв радгосп у безгосподарному стані, а зараз це господарство є зразковим, тов. Шейко цілком заслуговує бути членом РПК”.

Відкритим голосуванням (45 – „за” і 13 – „проти”) кандидатура М.С. Шейка була залишена в списку, але в ході таємного голосування він не був обраний до складу РПК [4, 45-46]. Чи не із цього моменту веде свій відлік часу трагедія директора?

2 червня 1937 р. нарада директорів, старших агрономів, механіків, комбайнерів і трактористів-стахановців Одеського сортнасінтресту прийняло рішення: „Просити РПК Арбузинського району розглянути зв’язок члена партії, директора

„Агрономії” т. Шейка зі шкідником Іщенком (колишнім заст. начальника Головзерно Наркомзему СРСР) як такого, що використовує його заступництво в справі керівництва радгоспом і викривлення у ділових зв'язках із трестом” [6, 16]. І закрутилася репресивна машина. Парторганізацію обвинуватили в бездіяльності, політичній сліпоті, справа М.С. Шейка була передана на колегію КПК по Одеській області, її рішенням 5 листопада 1937 р. директор „Агрономії” виключений з партії й репресований [10, 3]. Однак примітно, що крім М.С. Шейка ніхто в радгоспі не був підданий переслідуванню.

11 січня 1938 р. Арбузинський РПК (у який уже раз!) розглядає питання про роботу радгоспної парторганізації й жорстко вказує, що „парторганізація нічого не зробила в справі мобілізації робочої маси на ліквідацію наслідків шкідництва, очолюваного колишнім директором, „ворогом партії” Шейком” [10, 4]. Безсумнівно, під впливом цього рішення 1 лютого в радгоспі відбулася нарада активу – 27 чоловік. Обговорили питання „Про підготовку посівної кампанії 1938 р. й заходах щодо ліквідації шкідництва в радгоспі й підвищенню врожайності”. З доповіддю виступив в.о. директора, старший агроном Г.А. Попов. У його виступі багато говорилося про „ворогів народу”, про те, що колишній директор М.С. Шейко мав зв'язок з ними. Попов навів факти „шкідництва” у радгоспі: перевитрата коштів по окремих статтях, спалювання соломи, погана оранка, радгосп не був підготовлений до посівної кампанії, знайдені дефекти при ремонті тракторів і причіпного інвентаря.

Виступаючи в дебатах також навели факти „шкідництва”:

Пінов. В 1937 р. в радгоспі були шкідницькі справи, зроблені колишньою дирекцією. По вівчарству впало 9 овець, але акти були знищені, щоб сховати падіж тварин. Вороги діяли відкрито.

Чумаченко. Погано використовувалися трактори й автомашини. Поля забур'янені, завелася озима совка. Колишнє керівництво радгоспу приховувало дебіторську заборгованість, що мала характер шкідництва. Шоферів завжди звільняли з дріб'язкових причин. Шейко завжди гальмував ремонт тракторів і автомашин.

У такому ж дусі, видаючи господарські недоліки за факти „шкідництва”, виступили І.Ф. Жигайло, Демидов й ін. [19, 37-38].

Однак уміле керівництво радгоспом з боку Миколи Степановича дало добрі результати. Радгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 р. в Москві. У грудні цього ж року рішенням Головвиставкому ВСГВ радгосп був нагороджений дипломом і медаллю другого ступеня, мотоциклом і грошовою премією в розмірі 5 тис. крб., а 7 березня 1940 р. старший агроном Гаврило Антонович Попов – малою срібною медаллю й премією в 500 крб. Трест Наркомсовхозов СРСР виділив персональні премії директорові А.Я.Литвинову, старшому агрономові Г.А.Попову,

бригадирам польових бригад, а також 5 тис. крб. для преміювання стахановців і ударників.

В 1939 р. середній урожай зернових виявився більш високим, ніж у попередні роки, – 16,4 ц/га, а на насінній ділянці жита „Тарашанської” зібрали по 30,5 ц із га. Радгосп достроково, до 1 вересня, повністю виконав план хлібозаготівель у кількості 10780 ц, або 106%, засипав насіння кращої сортової якості на 1940 р., забезпечив поголів'я худоби фуражем. Чистий прибуток склав 85 тис. руб. „Агрономія” знову завоювала право брати участь у сільськогосподарській виставці 1940 р., її персональними учасниками стали бригадир рілничої бригади Іван Фролович Жигайло, чабан Андрій Васильович Пінов, старший агроном Гаврило Антонович Попов, трактористи Костянтин Пантелеймонович Ткачук і Іван Сергійович Шенкевич, комбайнер Максим Григорович Федотов [24, 14].

1940 р. радгосп „Агрономія” закінчив успішно й знову завоював право брати участь у виставці 1941 р. З усією площі зернових культур одержали по 105 пудів з га, а на 40 гектарах – по 294 пуди, просо дало 120 пудів, сояшник – 114. Достроково виконані всі держпостачання: план хлібозаготівель – на 212%, молока – на 125%, м'яса й вовни – на 100%. Господарство мало 319 тис. руб. чистого доходу [25, 1].

Таким чином, „Агрономія” напередодні Великої Вітчизняної війни стала одним із зразкових господарств південного регіону України, її трудівники мали значні досягнення, і в цьому була заслуга М. С. Шейка, який у 1930–1937 рр. очолював радгосп. На жаль, його ім'я на довгі роки було незаслужено забуто.

1. Центральний державний архів виконавчих органів України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 27. – Оп. 6. – Спр. 356.
2. ЦДАВОУ. – Ф. – 352. – Спр. 514.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 352. – Спр. 1425.
4. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф.П. 30. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 17. – Спр. 2.
6. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 11.
7. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 13.
8. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 23.
9. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 31.
10. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 52.
11. ДАМО. – Ф.Р. – 66. – Оп. 1. – Спр. 12.
12. ДАМО. – Ф.Р. – 2199. – Оп. 1. – Спр. 165.
13. ДАМО. – Ф.Р. – 2757. – Оп. 1. Спр. 2.
14. ДАМО. – Ф.Р. – 2757. – Оп. 1. Спр. 48.
15. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 53.
16. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 55.
17. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 153.
18. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 179.
19. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 355.
20. Попередні підсумки демографічного Всесоюзного перепису 1926 доли по Первомайській окрузі. – Первомайськ: Вид. окр. стат. бюро, 1927.
21. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1931 р.
22. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1934 р.
23. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1936 р.
24. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1940 р.
25. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1941 р.

